

Көнерген сөздердің қазақ тіл біліміндегі зерттелу жайы.

Тілдің үздіксіз дамуы кейбір сөздердің тозып, көнеруіне қайсы бір сөздердің дүниеге келіп, жаңа ұғымдармен тілдің сөздік қорын байытуына себеп болады. Сөздердің осындай өсуі мен өшуі халықтың өмір тіршілігін, техникалық жетістіктерін және әдет-ғұрыптарындағы өзгерістерді көрсетіп отырады.

Көнерген сөздер, шын мәнісінде, халық тілінің тарихы мен тығыз байланысты. Бұларды зерттеу лингвистика ғылымына азды-көпті үлес қоспақ.

Осы орайда қазақ совет тіл білімінің әр салада жан-жақты қарыштап дамуына белсене ат салысқан алдыңғы буын ғалымдарымыз: Қ.Қ. Жұбанов, І.К. Кеңесбаев, Н.Т. Сауранбаев, М.Б. Балақаев, О.Ж. Досқараев, К. Аханов, Ғ.Ғ. Мұсабаев, А.Ы. Ысқақов, еңбектеріндегі қазақ тіліндегі сөздің көнеруіне қатысты жазылған көптеген ой-тұжырымдары мен күні бүгінге-дейін ғылыми мәнін жоғалтпаған пікірлердің орнын ерекше атап өткіміз келеді.

Қазақ тіл білімінің негізін салушы профессор Қ. Жұбанов «Күй» атты тамаша еңбегінде қазақ тіліндегі күй, домбыра, қобыз, жыр, толғау, т.б. музыка терминінің түп-төркінін жан-жақты ашып көрсетеді. Орхон-енисей, орта ғасыр ескерткіштері фактілері мен қазіргі туыстас түркі тілдері материалдарын жан-жақты пайдалана отырып, ол сөздердің шығу тарихын, мағыналық дамуы нәзік сезініп, шебер дәлелдейді.

Көнерген сөздердің басқа лексикалық топтардан негізгі басты айырмашылығы олар ертеде сөздік қордан, тұрақты орын теуіп, халықтың күнделікті тіршілік өмірінен елеулі маңыз алған, жалпыға ортақ, кең көлемді қамтыған қатынас құралы. Академик І.К. Кеңесбаев: «Арғы көне тарихымен ұласқан халықтық тіл, бергін келе ұлттық тіл категориясынан әдеби тілдің жігін, шегін бөле қараған теріс болмайды. Бөле қарауды бөліп тастау деп түсінбеу керек. Неге десеңіз, ешбір әдеби тіл (бір халықтың қасиеті бар әдеби тілді айтып отырмыз) белгілі бір халықтың ауыз екі тілінен, ауыз әдебиетінен, лексика, грамматика, фонетикадан мүлде окшаулануды мүмкін емес» (1) екендігін айтады.

Тіл біліміне еңбегі сіңген, зерттеуші К. Аханов көнерген сөздерді зерттеп-зерделей келе мынадай пікір айтады: «Қазіргі кезде күнделікті өмірде қолданылмайтын қолдануда ескі өмірден хабар беру, өткен тарихи дәуірдің ескілік жайларын көрсету үшін тарихи әдебиетте, көркем шығармада, қолданылатын көнерген сөздер бар. Мұндай сөздер- сөздердің тіптен пассив тобына еніп, жасы үлкен адамдарға, қарттарға белгілі де жастарға көпшілік ретінде түсініксіз, қолданудан қалып бара жатқан сөздер болып табылады». Ол М. Әуезовтың «Абай» романында кездесетін өкіл күйеу, киіт кию, ұрын келу, жырттыс сала келу, есік көре келу, көк қасқа, ақсүйек деген көнерген сөздер мен

сөз тіркестері сол ескі заманның ескілік жайларын, көне әдет-салтын көрсету үшін өткен ескі қоғамның өмірінен хабар беру үшін қолданылады». (2)-дейді.

Ғалым Ж. Досқараев қазақ тіліндегі аламан қазақ баласы, аламанға дем берді, аламан тасыр тәрізді қалыптасқан тұрақты сөз тіркестеріндегі аламан ұғымы жайында түркі тілдеріндегі бір мағынасы салт атты, тобыр түрінде қолданылады, екінші бір мағынасы шайқас, жау (3)-деп түсіндіреді.

Сөз мағынасының тарихи қоғам тарихымен тығыз байланысты. Қоғамның әр дәуірінде дамуына қарай сөз мағынасы да өзгеріп, ілгері дами түседі. Академик А. Ысқақов сөзімен айтсақ: «Тіл-тілдің сөздік құрамы әр халықтың өз тарихының, өз тұрмысының өз мәдениетінің, оның дүниелік (материалдық) және рухани қазынасының айнасы сияқты болып есептеледі. Өйткені, өмірдің сала-саласындағы құбылыстардың бәрі де тілдің сөздігіне іздерін тастап, оған тиісті сөздерді куә етіп, дақ қалдырып отырады». (4)

«Өткен дәуірімізде болған кейбір наным, әр түрлі әдеп-ғұрып, күнделікті пайдаланып келген жекелеген үй мүлкі, шаруашылық бұйымдары халық тұрмысында бірте-бірте азайып кейін ақыры мүлдем жоғалып кетеді. Соларға қатысты сөздер мен атаулар да ескіре бастайды, өте сирек қолданылатын болады. Мысалы, би, болыс, старшын, елубасы, онбасы, отарба, қосын, бәйбіше т.б.

Міне, бұлар тілде көнерген сөздер деп аталады. Көнерген сөздер архаизм және историзм болып екіге бөлінеді». (5)

Қазақ тілі лексикологиясының ғылым саласы болып қалыптасуна көп еңбек сіңірген Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент- мүшесі Ғ.Мұсабаев еді. Докторлық диссертациясымен осы аттас монографиясында, «Қазақ тілі мен грамматикасы тарихынан» (6) кітабы мен көптеген мақалаларында қазақ тілі лексикасының басқа да проблемаларымен бірге қазақтың сөздерінің көнеруіне де көңіл бөлді.

Сөз төркіні, яғни көне сөздерді зерттеуде өз ойларын үнемі ортаға салып жүретін ғалымдарымыздан Ә.Т. Қайдаров, Р.Ғ. Сыздықова, Е. Жанпейісов, Ә. Болғанбаев, С. Исаев, А. Махмутовты атауға болады.

Тіл білімінде ұзақ жылдар бойы тер төгіп, талмай еңбек етіп келе жатқан Ә.Т. Қайдаров «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналында жарияланған мақаласында: (7) қалаш (қатын-қалаш), сарсаң (әуре-сарсаң), теге (түйе-теге) т.б. сөздерімізді «төркіндетеді».

Сөйтіп, жекелеген сөздердің «қызықты» тарихын, ұмыт болған мағыналарын қайта қалпына келтіріп, даму сатыларын көрсетуден басталған із бүгінгі таңда қазақ тіл білімінде жаңа бағытқа жаңа ізденіс тәсілдері мен әдістеріне, жаңа ғылыми зерттеулерге жол салып отыр.

Тіл білімі ғылымына жиі араласып жүрген ғалымдарымыздың бірі- Р.Ғ. Сыздықова. Қазақ тілінде бүгінгі таңда мүлде ұмытылған, не тарихи сөзге, архаизмге айналған бірнеше жүздеген сөздер бар екені мәлім. Бұлар қазақ тілі лексикасында өзіндік ерекше қабат құрайтын тарихи жұмбақ та қызық сөздер тобы. Ғалым назарына көбіне солар ілігеді. Кейінгі жылдарда Махамбет (8) пен Жамбыл (9) поэзиясының тіліндегі көптеген көнерген сөздердің мағынасын қалпына келтіріп, текстологиялық талдаулар жасайды. Бұлардың көпшілігі

«Сөздер сөйлейді» кітабына енді. Автор негізінен семантикалық принципті басшылыққа ала отырып, сөздердің көне мағынасы мен қолданылу тарихын айқындауды мақсат еткен. Көптеген сөздер мен сөз тіркестерінің бұдан 1-2 ғасыр бұрынғы қолданыстары мен мағыналарын, басқа сөздермен тіркесу қабілетін ашу үстінде ғалым дәлел ретінде қазақ халқының ауыз әдебиеті нұсқаларын, революциядан бұрын шыққан әдеби кітаптар мен сөздіктерді шебер пайдаланады.

Осы іспеттес арнайы бір бағытта «Маманданған» ғалым Е.Жанпейісовті атауға әбден болады. Ғалым ұзақ ізденістері нәтижесінде «Абай жолы» эпопеясының тілін саралаған монографиялық еңбегін (10) жазып шықты. Бұл қазақ тіл біліміндегі этимологиялық зерттеулердің ең көлемдісі болу мен қатар өзінің ғылыми тереңдігі, этимологияларының дәлелдігі мен ерекшеленеді. Автор монғол, түркі тілдері, жазба ескеткіштер, әртүрлі сөздіктерден сүзіп алған мысалдар арқылы қазақ тіліндегі тарихи сөз болып отырған этнографизмдердің дамуы мен өзгерістерін, семантикасын жан-жақты ашып береді.

Сөздердің көнеруі туралы зерттеп ғылымға үлес қосқан ғалымдарымыздың бірі Ә. Болғанбаев «Қазақ лексикасы» (11) атты еңбегінде көнерген сөздердің көнеру дәрежесі 3 түрлі болады деп тұжырым жасайды.

1. Әбден ұмытылып, қолданыстан біржола шыққан көнерген сөздер. Мысалы, Кірекейді атпа, қонжығы жетім қалады. (мақал). Бірдің кесірі мыңға, мыңның кесірі түменге (мақал). Осындағы Кірекей- аюдың ұрғашысы, түмен- он мың деген ұғымды білдіреді т.б.
2. Түбір қалпында жеке айтылмай, бірақ белгілі бір туынды сөздердің түбірінде сақталған көнерген сөздер: бүлдіршіндей (бүлдіршін), баданадай (бадана), сүріктей (сүрік), абажадай (абажа) т.б.
3. Жеке сөздер ретінде қолданыстан шығып қалғанымен мақал-мәтел мен фразеологиялық тіркестердің құрамында әлі де қолданыла беретін көнерген сөздер: торқа-жібек, жарақ-қару, күсу-жеру, қырым-алыс т.б. Ғалымның осылайша көнерген сөздердің көнеру дәрежесін бөлуі көңілге қонымды секілді.

Көнерген сөздер жайында ғалым С. Исаев өзінің «Қазақ тілі» оқулығында былай дейді: «Тіл-тілде көнерген сөздердің историзм және архайзмдер деп аталатын екі түрі бар. Кейбір заттар мен құбылыстар күнделікті өмірден шығып қалып, сол ұғымдарды білдіретін олардың атаулары- сөздер де көнеріп, тілде қолданылмайды» (12)

Архайзм мен тарихи сөздерді жеке қарастырып диссертация қорғаған А. Махмутов: «Көнерген сөз тез арада құрып кетпейді, әуелі халықтың күнделікті жиі қолданып жүрген активті сөздігінің қатарынан шығып, сирек қолданылатын пассив сөздікке ауысады, содан кейін бірте-бірте ұмытыла бастайды да, ақырында сөйлеуші көпшілікке мүлде түсініксіз болып қалады. Кейбір жағдайда сөздік құрамынан көптеген сөздердің көнеріп шығып қалатыны байқалса да бұл ең алдымен негізгі сөздік қордан тыс болып жататын құбылыс» (13)- деген пікір айтады.

Қорыта келе СССР Мемлекеттік сыйлығын алған ғалым В.И. Абаевтың сөзімен айтсақ: «Сөздер әлемі- бұл ұлттың бүкіл тарихи тәлім тәрбиесі халық

тарихының түпсіз тереңіне айқара ашылған терезе, одан халықтың генетикалық түп-тамыры, өзге халықтармен қарым- қатынасы» оның реалды материалдық және рухани мәдениеті, өзара және өзге халықтармен мәдени байланыстарының әлемі көрінеді».

Бұл мақалада қазақ тіл білімі негізінде көне сөздердің зерттелуі жайлы жалпы шолу түрінде атап өтілді. Бірақ, әлі де көнерген сөздер зерттеуді қажет ететіндігін баса айтар едік. Өйткені, көнерген сөздер қазақ халқы тарихының айнасы іспеттес.

Қолданылған әдебиеттер

1. І.К. Кеңесбаев Қазақтың әдеби тілі туралы (жарыс сөз)- Әдеби мұра және оны зерттеу Алматы, 1961 ж, 282 бет.
2. К. Аханов Қазақ тілі лексиканың мәселелері Алматы 1956 жыл, Қазақтың мемлекеттік оқу педагогика баспасы.
3. Ж. Досқараев қазақ Алматы , 1974 жыл, 53 бет
4. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі мен грамматикасы тарихынан. Алматы, 1966 ж 1-бөлім.
5. Қайдаров Ә. Кейбір қос сөздердің этимологиясы
// «Қазақ тілі мен әдебиеті» 1959 ж, №10
6. Сыздықова Р. Махамбет өлеңдерін оқығанда
// «Қазақстан мектебі», 1972ж №11
7. Сыздықова Р. Жамбыл поэзиясының тілі
// Жамбыл және қазіргі қазақ поэзиясы Алматы, 1975 ж 78-92 бет
8. Жанпейісов Е. М. Әуезов «Абай жолы» эпопеясының тілі (тарихи-этимологиялық байқаулар, материалдар) Алматы 1976ж.
9. Ә.Болғанбаев Қазақ тілінің лексикасы Алматы, Мектеп 1988 ж.
10. Исаев С. Қазақ тілі Алматы, 1993ж.
11. Академия наук Казахской ССР Известия серия филология и искусствоведение
№ 1. 1960 бет

Резюме

В этой статье исследуется история устаревших слов, использованных в произведениях Н.Кенжегуловича и Е.Карасакала.

Rezume

This article analyzes the history of archaic words in the works of N. Kenjagulov and E. Karasakal.